

Згуртування віруючих як форма протидії радянському тоталітаризму: з досвіду Буковини 40–50-х рр. ХХ ст.

Релігійні громади є однією з форм соціальних спільнот, які згуртовані на основі власної системи релігійних вірувань, загальноприйнятої за канонами цієї церкви моделі поведінки, психології, ставлення до інших соціальних і політичних структур держави і посідають у суспільстві надзвичайно важливе місце.

Історичний досвід тоталітарних держав засвідчує, що в них існувало дві головні моделі державно-конфесійних стосунків – це або використання однієї обраної церкви як ідеологічного інструменту для обґрунтування абсолютної влади керівної верхівки країни, і жорстоке переслідування всіх інших церков та релігійних течій як осередків вільнодумства й опору; або ж проголошення й підтримка державного атеїзму, перешкоджання громадянам у реалізації права на свободу совісті, на об'єднання в релігійні громади й церкви.

Релігійні конфесії, що функціонували в радянській тоталітарній державі, через те, що пропагували власну систему норм і цінностей, відмінну від офіційних ідеологічних доктрин, всіляко уникали контролю з боку силових структур, а деякі з них мали зв'язки із закордонними релігійними центрами, зазнавали надзвичайно жорсткого тиску. Причиною переслідувань релігійних громад були також їх високий авторитет та значні інтеграційні та комунікативні можливості, згуртування навколо них віруючих, підтримування міцних зв'язків між ними. Вони розглядались як “зайві” спільноти, що випадали із чітко окресленої структури тоталітарного суспільства, відволікали громадян від визначених режимом “генеральних шляхів” і могли стати центрами опозиції, політичного й ідеологічного протесту.

У радянській тоталітарній імперії особливих гонінь зазнали етноконфесійні спільноти, тому що в них релігійна ідентифікація поєднувалася з усвідомленням етнічної належності, що сприяло утвердженню національної ідеї, процесам національного відродження.

Внаслідок багаторічних заборон та закритості архівів системне вивчення становища релігійних громад у добу тоталітаризму стало можливим тільки після здобуття Україною незалежності. Праці В. Є. Єленського¹, О. Г. Бажана, Ю. З. Данилюка², В. К. Барана³, О. Є. Лисенка⁴, С. И. Іваненко⁵ є помітним кроком на шляху об'єктивного відображення боротьби релігійних конфесій за право на свободу віросповідання. Однак багато аспектів цієї теми, особливо на регіональному рівні, і досі залишаються поза увагою дослідників. Базуючись на дослідженні справ Чернівецького обласного архіву, Державного архіву СБУ та архіву МВС у Чернівецькій області, а також на матеріалах інтерв'ю з репресованими, авторка поставила перед собою завдання: з досвіду Буковини проаналізувати стосунки радянської держави й релігійних громад доби сталінізму; форми опору тоталітаризму віруючих; механізм репресій проти віруючих за релігійні переконання, показати, що опір віруючих був частиною загальнонаціонального опозиційного руху. Для дослідження обрана Північна Буковина – регіон, який відзначається поліетнічністю й багатоконфесійністю, високим рівнем релігійності населення й, внаслідок більш пізнього входження до складу СРСР, особливостями політики тоталітарного режиму щодо релігійних громад.

Основна маса віруючих на Буковині була згуртована навколо православної церкви. До числа інших великих конфесій на території краю належали римо-католицька, греко-католицька й старообрядницька церкви, іудейський равінат, а також протестантські церкви – Євангельські Християне баптисти, Вірні й вільні адвентисти сьомого дня, п'ятидесятники, Свідки Єгови.

У досліджуваний період за проведення в життя державної політики щодо релігійних культів на місцях офіційно відповідали уповноважені новостворених структур – Ради в справах православної церкви та Ради в справах релігійних культів при РНК СРСР (РМ СРСР), діяльність яких направлялася і контролювалася партійними й каральними органами. На ці посади призначали переважно професійних чекістів. Так, уповноважений Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР по Чернівецькій області в 1947-1949 рр. М. І. Буркін мав усього 10 класів освіти, працював у каральних органах з 1920 р.⁶; його ж наступник

Яценко в одній із заяв зазначив, що він “25 календарних років знаходився...на оперативно-чекістській службі ...і не один десяток ворогів партії і радянського народу знищив власноручно”⁷

Головними формами боротьби тоталітарного режиму за максимальне обмеження впливу на віруючих найбільш поширених релігійних конфесій і течій були: організація шаленої атеїстичної пропаганди, компрометація окремих релігійних діячів, фальсифікація у пресі історії церков, їхньої діяльності, обрядності, основних канонів віровчення; організація тотального стеження за релігійною організацією в цілому і кожним її активістом чи служителем культу зокрема; компрометація й усунення найбільш незалежних і активних релігійних діячів аж до їхніх арештів за сфабрикованими обвинуваченнями; виселення членів релігійних громад разом із сім'ями; намагання залучити до співробітництва з органами ДБ якомога більшого числа церковних служителів, активістів релігійних громад; протягування на керівні посади в церквах спеціально навчених співробітників ДБ; організація різного роду провокацій і склок для ослаблення релігійних організацій зсередини, ініціація розкольницьких тенденцій; втручання у внутрішні справи релігійних громад, узурпація церковної влади, встановлення контролю за змістом проповідей, кадровими перестановками, здійсненням церковних обрядів; створення керівних релігійних центрів, підконтрольних державі; зведення до мінімуму проповідницької й видавничої діяльності церков; обов'язкова реєстрація треб, переслідування громадян, які брали участь в обрядах шляхом звільнення з роботи, навчання, утворення перепон у службовій кар'єрі; закриття церков і молитовних будинків і зняття з реєстрації громад, заборона реставрації культових споруд; примусове атеїстичне виховання дітей і молоді в навчальних закладах.

Під постійним наглядом і контролем влади й органів безпеки знаходилась найбільш чисельна й впливова конфесія – православна церква. У 1944–1953 рр. в області була проведена “чистка” кадрового складу православної церкви, заміна місцевих священиків на прибулих зі східних областей. Ретельно вивчалось їхнє минуле, особливо поведінка під час окупації, настрої, зміст проповідей і

розмов, політичні вподобання, ставлення до національного питання, заходів радянської влади. До кримінальної відповідальності за так звані політичними статтями (ст. 54 КК УРСР) було притягнуто 22 служителя православної церкви (1 благочинний, 7 священників, 4 дяка, 9 псаломщиків і 1 учень духовної школи), більшість з яких походила або з Північної Буковини, або із західних областей України. У кримінальних вироках щодо служителів православної церкви не було прямих вказівок на те, що вони засуджуються за приналежність до церковного кліру та за їхні релігійні переконання. Їх судили в основному за так звану “антирадянську агітацію й діяльність” (псаломщик церкви с. Волошково В. І. Ароняк, засуджений у 1945 р.⁸; священник с. Коболчин І. Г. Зінкевич, засуджений у 1947 р.⁹), за сфальсифікованими обвинуваченнями у “зраді Батьківщині” (дяк церкви с. Мала Буда Г. І. Герман, засуджений у квітні 1945 р., помер у Карагандинському ВТТ¹⁰; священник з м. Сокиряни І. І. Демешко, засуджений у 1952 р.¹¹), пособництві окупаційній владі (псаломщик Карапчивської церкви С. П. Черногуз¹²) та зв’язках з ОУН (священник с. Майдан В. П. Андрюк, засуджений у 1948 р.¹³; учень духовної школи М. Д. Чокалюк, засуджений у 1949 р.¹⁴).

Важких випробувань зазнала в 1944–1953 рр. на території Чернівецької області старообрядницька церква. Як відомо, с. Біла Криниця Глибоцького району було центром Білокриницької ієрархії – відгалуження попівської течії старообрядництва. У 1945 р. на території області налічувалось 10 старообрядницьких церков і 2 монастирі¹⁵. Кілька років беззахисних літніх чорниць і ченців цькували й усіяко переслідували¹⁶, поки органи влади не прийняли в 1946 р. рішення про закриття чоловічого монастиря¹⁷, а в 1948 – жіночого¹⁸.

Після закриття старообрядницьких монастирів і більшості церков представники радянської влади робили все, щоб старообрядці або виїхали з області, або зреклися власної віри, а в окремих випадках намагались їх “перевиховати” більш дієвими способами – у виправно-трудовах таборах. Так, колишньому настоятелю чоловічого монастиря І. Ф. Мартинову не могли простити того, що він усіма силами намагався врятувати монастир, захищав його майно, поминав у проповідях митрополита румунського Т. Качалкіна; не проявляв особливого

захоплення тим, що Білокриницьку митрополію передали в підпорядкування архієпископа Московського й всея Русі Іринарха. Справу Мартинова 28 жовтня 1947 р. розглянув Військовий трибунал військ МВС Чернівецької області, який засудив його за ст. 54-1" А" КК УРСР до 10 років позбавлення волі, поразки в правах на 5 років, без конфіскації майна за відсутністю такого в засудженого¹⁹.

Згуртування віруючих в етноконфесійних громадах викликало особливе занепокоєння властей, що розглядали їх або як осередки націоналізму і сепаратистських тенденцій (греко-католицька церква), або як шпигунські центри (римо-католицька церква, іудейський равинат). У життя впроваджувалися плани повного витіснення їх з теренів України.

Так, для протидії впливу римо-католицької церкви використовувалось кілька методів – представники влади втримувались від офіційної реєстрації чинних громад²⁰; заохочували перехід католицьких громад у православ'я²¹; сприяли виїзду до Польщі римо-католицьких священників²²; закривали костьоли²³; проводили антикатолицьку кампанію в засобах масової інформації²⁴.

На 1 жовтня 1944 р. у Чернівецькій області налічувалось 59 костьолів і 20826 прихожан²⁵. У Чернівцях знаходилось 4 монастирі, монахи яких у повному складі у 1945 р. виїхали до Польщі. На 20 грудня 1944 р. у Чернівецькій області залишалось усього три чинних римо-католицьких костьоли²⁶. З 14 ксьондзів протягом 1945-1946 рр. двоє були арештовані органами МДБ, 10 виїхали в Польщу і лише двоє залишились у Чернівцях зі своєю паствою.

У відповідь на репресивні дії влади віруючі в решті населених пунктів, де службу правити було нікому, самочинно гуртувалися навколо костьолів і проводили молебні. У 1947 р. в області діяло 6 незареєстрованих громад римо-католицького віросповідання²⁷

У 1945 р. органи НКДБ Чернівецької області нанесли серйозний удар по римо-католицькій церкві – 5 січня був арештований В. І. Куморович, генеральний вікарій костьолу римо-католицької церкви Буковини й Бессарабії. У постанові на його арешт зазначалось, що він є “прихильником Лондонського еміграційного уряду, як керівник націоналістичного підпілля в м. Чернівці підтримує

нелегальний зв'язок із польськими націоналістичними організаціями, що знаходяться в м. Бухаресті й на території Західної України, навколо себе групує антирадянські налаштованих осіб польської національності. У період окупації, проживаючи в м. Чернівці, був одним із керівників польської національної організації, так званого “Комітету допомоги польським біженцям”, через який еміграційний польський уряд переправляв значні суми грошей в іноземній валюті націоналістичним польським організаціям, які знаходились на території Польщі”²⁸.

Куморович визнав себе винним частково, стверджуючи, що після звільнення Буковини до польського націоналістичного підпілля не належав. 11 січня 1947 р. відбулося засідання Особливої наради при МДБ СРСР, на якому було прийнято рішення ув'язнити В. І. Куморовича “за участь в антирадянській націоналістичній організації” у ВТТ терміном на 8 років²⁹. Тільки 14 травня 1992 р. його реабілітували “за відсутністю в діях складу злочину” і як жертву політичних репресій.

У післявоєнні роки на території Чернівецької області, як і по всій Західній Україні, із великим завзяттям проводилась боротьба із українською греко-католицькою церквою, яку влада вважала опозиційною й об'явила ідейною нахненницею “українських буржуазних націоналістів”. У 1945 р. на Буковині налічувалось 18 церков УГКЦ³⁰. 9 релігійних громад греко-католиків під тиском органів влади заявили про возз'єднання з РПЦ³¹. Однак більшість кліру та віруючих не визнали рішення Львівського Собору 1946 р., і греко-католицька церква, по суті, опинилася в підпіллі. Однією з форм протесту громад греко-католиків проти насильства, що чинилося над їхньою церквою, став формальний характер переходу в православ'я священників і парафіян. Вони організували служби підпільно на квартирах або у віддалених населених пунктах; займалися нелегальною діяльністю в незареєстрованих релігійних громадах.

Відомостей про засуджених за приналежність до греко-католицької церкви священників і активних парафіян на території Чернівецької області в архівах не виявлено. Це пояснюється тим, що більша частина їх покинула область у бе-

резні 1944 р. під час відступу румунських військ, не чекаючи приходу Радянської армії й поновлення терору органів держбезпеки.

Кінець 40-х – початок 50-х років ХХ століття були в СРСР роками боротьби з “космополітизмом” і відвертого розгулу антисемітизму, який став однією зі складових державної політики. Почалися масштабні репресії проти іудейських громад. На Буковині на 14 листопада 1944 р. налічувалось 28 синагог³², і внаслідок репресивних заходів їхня кількість швидко скорочувалась. Однак така політика властей лише стимулювала процес виходу іудейських громад з-під впливу державних органів, вони переходили в підпілля, у краї зростало число незареєстрованих міньянів та хедерів (підпільних релігійних шкіл).

У 1949 р. під варту взяли рабина хоральної синагоги Ю. І. Давида та колишнього голову єврейської релігійної громади – В. Ш. Печенюка. Їх обвинуватили в антирадянській агітації, наданні матеріальної допомоги репресованим євреям, проведенні 2 червня 1948 р. богослужіння, присвяченого утворенню держави Ізраїль; несанкціонованому видавництві й розповсюдженні єврейських релігійних календарів³³. Обоє було засуджено за статтею 54-10 КК УРСР “за антирадянську націоналістичну агітацію” до 10 років виправно-трудових таборів. Вони відбували покарання в Озерному таборі в м. Тайшет Іркутської області, де Давид помер 12 липня 1953 р.³⁴.

Таким чином, досліджуваний період можна назвати розгромним для прихильників іудаїзму. У 1944–1953 рр. кількість синагог зменшилась більше ніж у 10 разів, в області залишились лічені рабини, які, як і активісти єврейських громад, знаходились під жорстким контролем органів держбезпеки.

Історично склалося так, що на території Північної Буковини проживало багато прихильників різних протестантських течій. Найбільш чисельною із протестантських громад була релігійна громада євангельських християн баптистів, яка у 1946 р. нараховувала 2841 віруючого³⁵.

У 1945 р. керівництво країни здійснило широкомасштабну акцію – приєднання до Союзу Євангельських християн-баптистів (духовного центру баптистів, створеного також під тиском владних структур для контролю за діяльністю

баптистів) значної частини п'ятидесятників. Це було штучне об'єднання, ініційоване владою й органами НКДБ, яке, безумовно, носило примусовий характер. Такий вердикт владних структур викликав невдоволення громад віруючих і перехід частини з них у підпілля.

Після проведення цієї акції органи держбезпеки, щоб не загострювати й так непросту ситуацію, не відкрили жодної кримінальної справи за політичними статтями проти активістів і пресвітерів ЄХБ. Віруючі ЄХБ зазнавали численних утисків, у них забирали молитовні будинки, знімали з реєстрації общини, однак до арештів справи не доводили (арешти баптистів почалися дещо пізніше – у 1979–1981 рр.) За відновлення своїх прав баптисти боролися шляхом розсилки скарг і петицій у всі органи влади.

Частині релігійних громад через те, що вони виступали за збереження християнського нейтралітету і їхні віруючі відмовлялися служити у лавах Радянської армії, брати участь у виборах та громадських заходах, у реєстрації було відмовлено і вони діяли нелегально. Це, в першу чергу, організація Свідків Єгови, адвентисти-реформісти і та частина радикальних п'ятидесятників, які не погодились на об'єднання з баптистами. Віруючі і керівники незареєстрованих релігійних організацій знаходились під пильним оком органів НКДБ – МДБ і склали основну масу засуджених за релігійні переконання.

У Чернівецькій області в 1944 р. існувало близько 16 громад християн віри євангельської, гоніння на яких у СРСР були дуже жорстокими. П'ятидесятникам усіяко перешкоджали в створенні їхнього власного духовного центру, реєстрували лише ті громади, які погоджувались на об'єднання з ЄХБ. 14 жовтня 1947 р. уповноважений Буркін звітував у Київ, що всі 16 громад (836 віруючих) злились з ЄХБ³⁶. Однак насправді в краї існували незареєстровані громади, які здійснювали свою діяльність нелегально, котрим вдавалося якійсь час перебувати поза контролем держави.

У березні 1948 р. у м. Дніпропетровську відбувся нелегальний з'їзд п'ятидесятників, багато делегатів якого, у тому числі й пресвітер із с. Кам'яна з Буковини І. С. Воробец, були взяті під варту. Особлива нарада при МДБ СРСР

18 вересня 1948 р. прийняла рішення засудити його за участь у “антирадянській сектантській організації” до 10 років позбавлення волі у ВТТ³⁷. Усього ж в досліджуваній період на території краю за приналежність до громади ХВС за 17 кримінальними справами було засуджено 47 осіб.

У 8 областях України, у тому числі й у Чернівецькій, існували й активно діяли громади “Вірних і вільних адвентистів сьомого дня” (ВВСАД). На 23 червня 1947 р. в області були зареєстровані 23 громади адвентистів³⁸, їхня чисельність складала 1760 осіб. Безумовно, особливий головний біль в уповноваженого Ради в справах релігійних культів викликала наявність в області незареєстрованих віруючих адвентистів-реформістів. Їх, за статистикою, на червень 1951 р. було 62 особи³⁹. Громади адвентистів-реформістів вперто боролися за реєстрацію своєї організації, однак їм було відмовлено. У липні-серпні 1947 р. у Чернівецькій області пройшли арешти керівництва адвентистів-реформістів – старшого пресвітера Чернівецького місіонерського поля С. М. Москалика⁴⁰, його помічників С. Г. Міленко, Т. В. Телемана. 13 листопада 1947 р. відбулося засідання Чернівецького обласного суду, який виніс рішення засудити Москалика до 8 років позбавлення волі у ВТТ, а інших – до 6 років позбавлення волі кожного.

Широкого розголосу набула справа, по якій проходило 6 адвентистів-реформістів – І. К. Пасканюк, Г. Я. Чорней, А. О. Мандалак, Г. О. Федоруца, Д. С. Палагнюк і Д. Г. Мельник⁴¹. Усіх їх засудили у 1948 р. до 10 років позбавлення волі у ВТТ. А. О. Мандалак помер 7 жовтня 1949 р. у лікарні ОТК Львівської області, Г. О. Федоруца пішов із життя у місцях позбавлення волі 16 листопада 1949 р. Усього в 1944-1953 рр. на території Чернівецької області проти адвентистів-реформістів було заведено 12 кримінальних справ, за якими засуджено за так званими “політичними статтями” 22 особи.

На початку ХХ століття на Буковині з’явилися перші друковані видання й осередки нової релігійної організації – Дослідників Біблії (пізніше вони стали називатись Свідками Єгови)⁴². Небажання Свідків Єгови віддавати свою організацію під цілковитий контроль органів безпеки; дотримання ними християнсь-

кого нейтралітету (відмова брати до рук зброю й служити армії); відмова від участі у виборах та громадському житті; підтримка зв'язку з американським Бруклінським центром – усе це разом узятє стало причиною того, що Свідки Єгови на теренах СРСР були однією з найбільш переслідуваних релігійних організацій.

На території Чернівецької області в 1944–1953 рр. мешкало близько 1000 Свідків Єгови. 25 січня 1947 р. органами НКВС у Хотині був узятий під варту О. М. Сандига, член організації Свідків Єгови, якого слідчий визначив як «керівника єговістів усієї Бессарабії»⁴³. Його арешт започаткував створення великої колективної справи на групу членів цієї релігійної організації, подальші арешти й жорстокі вироки.

У 1950 р. за 12-ма справами до кримінальної відповідальності притягнули 21 прихильника вчення Свідків Єгови. Арешти проводились у визначений для цього день “Х” – 27 травня – одночасно у всіх районах. Особливо великих утрат зазнала тоді релігійна громада Свідків Єгови в с. Подвір'ївка, сімох членів якої за обвинуваченням у “антирадянській агітації” й участі в “антирадянській організації” засудили до 10 років позбавлення волі. Судді не проявили милосердя навіть до вагітної М. Дубовинської. Марія у в'язниці народила сина Віктора, якого віддали батькові В. М. Поповичу. Але бідолашна дитина недовго пробула на волі – у квітні 1951 р. його, 8-місячного “ворога народу”, разом із батьком і 62-річною бабусею, як членів сім'ї Свідків Єгови, виселили на спецпоселення в Іркутську область⁴⁴.

13 березня 1951 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 667-339, за якою 7449 активних членів організації Свідків Єгови та їхні родини, що проживали на території Західної України, Західної Білорусії, Молдавії й республік Прибалтики, відправляли на спецпоселення до Іркутської й Томської областей⁴⁵. Ця операція каральних органів мала кодову назву «Север»⁴⁶. Більшість сімей Свідків Єгови, що проживали на території Чернівецької області, також було взяті на облік і 8 квітня 1951 р., разом із своїми братами по вірі з інших областей і республік, виселені до Іркутської області. Усього 8 квітня 1951 р. з

території Чернівецької області було виселено 187 сімей (632 особи) Свідків Єгови, що складало 6,7% від загального числа виселених Свідків Єгови по країні. Через те, що більшість зі Свідків Єгови на спецпоселеннях не відмовились від своїх релігійних переконань, проводили нелегальні збори, таємно переписували й вивчали Біблію, їх звільнили пізніше за інші категорії спецпоселенців – лише в 1965 р. за наказом МВС СРСР № 0257 від 19 жовтня 1965 р.

Отже, у досліджуваній період на території Північної Буковини, як і на решті території СРСР, для обмеження впливу на громадян релігії й церкви, влада широко використовувала репресивні акції – арешти, виселення служителів культури й активістів релігійних громад. Усього в краї постраждало 872 представника різних релігійних конфесій (засуджено 240 осіб і виселено на спецпоселення 632 Свідка Єгови). Найбільш переслідуваною була організація Свідків Єгови (88,7% від загального числа засуджених на території області віруючих). Частина з репресованих, в основному ті, хто належали до зареєстрованих релігійних громад – православні, римо-католики, іудеї, старообрядці, засуджувались головним чином за ст. 54-10 КК УРСР за “антирадянську агітацію”. У вироках же прихильників незареєстрованих протестантських об’єднань прямо вказувалось, що вони карались за приналежність до тієї чи іншої релігійної організації. Усі репресовані за Законом України від 17 квітня 1991 р. реабілітовані як жертви політичних репресій.

Віруючі, згуртовані в релігійні громади, протестуючі проти утисків властей і репресій, у добу сталінського тоталітаризму застосовували переважно пасивні форми опору: демонстрували незгоду із закриттям церков, монастирів, молитовних будинків; організовували на захист своїх прав петиційну кампанію; самочинно відкривали церкви і проводили молебні без участі священників; організовували незареєстровані релігійні об’єднання, вдавалися до нелегальних форм діяльності; намагалися підпільно навчати дітей, проводити з’їзди. Формами відкритого протесту стали відмова брати до рук зброю, відмова від участі у голосуваннях, громадському житті.

Протест релігійних громад у 40–50-х рр. ХХ ст. проти свавілля властей і

порушення їхніх прав у більшості випадків зводився через нерівність сил нанівець силовими структурами і не приносив бажаного результату. Однак боротьба віруючих за реалізацію своїх прав і свобод була невід’ємною складовою частиною загальнонаціонального опозиційного руху, що існував і в найжорстокішу добу сталінського тоталітаризму й став головним фактором, завдяки якому Україна врешті виборола свою незалежність.

¹ Єленський В. “Ви будете мені свідками” // Людина і світ. – 1991. – № 10. – С. 42–48; Єленський В. Держава і церква в СРСР // Людина і світ. – 1991. – № 1. – С. 5–11; № 2. – С. 8–12; Єленський В., Паталай О. «...Партія все виправляє, призначає і будує за одним принципом». Національна проблема в радянській церковній політиці в Україні // Людина і світ. – 1992. – № 2. – С. 6–12; № 3. – С. 38–42.

² Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.

³ Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 рр. // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 116–125.

⁴ Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр. Автореф. дис. ... д-ра. істор. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 35 с.

⁵ Іваненко С. І. О людях, никогда не расстающихся с Библией. – М.: Арт-Бизнес-Центр, 1999. – 271 с.

⁶ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. Р–623. – Оп. 2. – Од. зб. 52. – Арк. 32.

⁷ ДАЧО. – Ф. Р–623. – Оп. 2. – Од. зб. 29. – Арк. 80.

⁸ Державний архів Чернівецької обласної Служби безпеки України (далі – ДАЧОУ СБУ). – Од. зб. № П–6230 – 431 Арк.

⁹ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П–5474 – 554 Арк.

¹⁰ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П–7221 – 463 Арк.

¹¹ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П–7390 – 443 Арк.

¹² ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П–7221 – 405 Арк.

¹³ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П–5808 – 346 Арк.

¹⁴ – ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П–5436 – 675 Арк.; Чокалюк М. Хресна дорога до незалежності. – Чернівці: Обласне відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам’яті України», 2002. – 192 с.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 6. – Арк. 8, 13.

¹⁶ ДАЧО. – Ф. Р–623. – Оп. 2. – Од. зб. 22. – Арк. 1; ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 15. – Арк. 38.

¹⁷ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 7. – Арк. 1.

¹⁸ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 22. – Арк. 4.

¹⁹ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П–6652 – Арк. 116–121.

²⁰ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 2. – Арк. 3.

²¹ Там само. – Арк. 6, 8.

-
- ²² ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 3. – Арк. 40.
- ²³ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 30. – Арк. 15.
- ²⁴ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 21. – Арк. 13; ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 28. – Арк. 12.
- ²⁵ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 6. – Арк. 21.
- ²⁶ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 10, 13.
- ²⁷ ДАЧО. – Ф. Р-623. – Оп. 2. – Од. зб. 12. – Арк. 3–4.
- ²⁸ ДАЧО. – Ф. Р-2838. – Оп. 3. – Од. зб. 1914. – Арк. 2.
- ²⁹ Там само. – Арк. 110.
- ³⁰ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 6. – 40 Арк. 25.
- ³¹ Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. // УІЖ. – 1996. – № 4. – С. 111–112.
- ³² ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 1. – Арк. 4.
- ³³ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П-6072 – Арк. 39–40.
- ³⁴ Там само. – Арк. 341.
- ³⁵ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 48. – Арк. 6.
- ³⁶ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 18. – Арк. 4.
- ³⁷ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П-4232 – 469 Арк.
- ³⁸ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 13. – Арк. 13.
- ³⁹ ДАЧО. – Ф. 623. – Оп. 2. – Од. зб. 48. – Арк. 10.
- ⁴⁰ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П-6687 – Арк. 2.
- ⁴¹ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П-2354 – 437 Арк.
- ⁴² Ежегодник Свидетелей Иеговы. – New York: Watchtower Bible and tract society of New York, inc, 2002. – С. 125.
- ⁴³ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П-5431 – 765 Арк.
- ⁴⁴ ДА ЧОУ СБУ. – Од. зб. № П-5506 – 564 Арк.
- ⁴⁵ Винниченко І. І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – С. 80.
- ⁴⁶ <http://www.bulletin.memo.ru/b23/31.htm>